

International Multidisciplinary Research Journal

Golden Research Thoughts

Chief Editor
Dr.Tukaram Narayan Shinde

Publisher
Mrs.Laxmi Ashok Yakkaldevi

Associate Editor
Dr.Rajani Dalvi

Honorary
Mr.Ashok Yakkaldevi

Golden Research Thoughts Journal is a multidisciplinary research journal, published monthly in English, Hindi & Marathi Language. All research papers submitted to the journal will be double - blind peer reviewed referred by members of the editorial board. Readers will include investigator in universities, research institutes government and industry with research interest in the general subjects.

Regional Editor

Dr. T. Manichander

International Advisory Board

Kamani Perera Regional Center For Strategic Studies, Sri Lanka	Mohammad Hailat Dept. of Mathematical Sciences, University of South Carolina Aiken	Hasan Baktir English Language and Literature Department, Kayseri
Janaki Sinnasamy Librarian, University of Malaya	Abdullah Sabbagh Engineering Studies, Sydney	Ghayoor Abbas Chotana Dept of Chemistry, Lahore University of Management Sciences[PK]
Romona Mihaila Spiru Haret University, Romania	Ecaterina Patrascu Spiru Haret University, Bucharest	Anna Maria Constantinovici AL. I. Cuza University, Romania
Delia Serbescu Spiru Haret University, Bucharest, Romania	Loredana Bosca Spiru Haret University, Romania	Ilie Pinteau, Spiru Haret University, Romania
Anurag Misra DBS College, Kanpur	Fabricio Moraes de Almeida Federal University of Rondonia, Brazil	Xiaohua Yang PhD, USA
Titus PopPhD, Partium Christian University, Oradea,Romania	George - Calin SERITAN Faculty of Philosophy and Socio-Political Sciences Al. I. Cuza University, IasiMore

Editorial Board

Pratap Vyamktrao Naikwade ASP College Devrukh,Ratnagiri,MS India Ex - VC. Solapur University, Solapur	Iresh Swami Ex. Prin. Dayanand College, Solapur	Rajendra Shendge Director, B.C.U.D. Solapur University, Solapur
R. R. Patil Head Geology Department Solapur University,Solapur	N.S. Dhaygude Ex. Prin. Dayanand College, Solapur	R. R. Yalikal Director Managment Institute, Solapur
Rama Bhosale Prin. and Jt. Director Higher Education, Panvel	Narendra Kadu Jt. Director Higher Education, Pune	Umesh Rajderkar Head Humanities & Social Science YCMOU,Nashik
Salve R. N. Department of Sociology, Shivaji University,Kolhapur	K. M. Bhandarkar Praful Patel College of Education, Gondia	S. R. Pandya Head Education Dept. Mumbai University, Mumbai
Govind P. Shinde Bharati Vidyapeeth School of Distance Education Center, Navi Mumbai	Sonal Singh Vikram University, Ujjain	Alka Darshan Shrivastava Shaskiya Snatkottar Mahavidyalaya, Dhar
Chakane Sanjay Dnyaneshwar Arts, Science & Commerce College, Indapur, Pune	G. P. Patankar S. D. M. Degree College, Honavar, Karnataka	Rahul Shriram Sudke Devi Ahilya Vishwavidyalaya, Indore
Awadhesh Kumar Shirotriya Secretary,Play India Play,Meerut(U.P.)	Maj. S. Bakhtiar Choudhary Director,Hyderabad AP India.	S.KANNAN Annamalai University,TN
	S.Parvathi Devi Ph.D.-University of Allahabad	Satish Kumar Kalhotra Maulana Azad National Urdu University
	Sonal Singh, Vikram University, Ujjain	

शिवचरित्रावरील मराठी नाटकांचे स्वरूप व नाटककारांच्या भूमिका

प्रा. प्रफुल्ल तु. बन्सोड

मराठी विभाग , राष्ट्रसंत तुकडोजी महाविद्यालय,चिमूर,
जि. चंद्रपूर (म.रा.)

सारांश :

सन १९२० पर्यंत जी नाटके लिहिली गेली आणि प्रयोगरूपाने रंगमंचावर आली त्यामध्ये पौराणिक आणि ऐतिहासिक काळातील विषय व्यक्तिरेखा यांची संख्या मोठ्या प्रमाणात आढळते. त्यानंतरचे प्रमाण सामाजिक आणि कल्पनारम्य नाटकांच्या व्यक्तिरेखांचे आहे. ज्या व्यक्तिरेखांना नाटककारांनी रंगमंचावर आणले त्यात विशेषतः श्रीकृष्ण, बलराम, सुभद्रा, अर्जुन, दुष्यंत, देवयानी, कच, शुक्राचार्य, हरीशचंद्र, तारामती, रूक्मीणी, द्रोपदी, कर्ण, शिवाजी, संभाजी, थोरले माधवराव, सवाई माधवराव, नाना फडणवीस, रामशास्त्री, राघोबा, आनंदीबाई अशा कितीतरी इतिहास-पुराणकालीन व्यक्तिरेखांचा समावेश आहे.

प्रस्तावना :

इतक्या मोठ्या प्रमाणात मराठी नाटककारांनी पुराणइतिहासकालीन व्यक्तिंवर नाटयलेखन का केले असेल? याचे उत्तर लोकाभिरूची, लेखनातील सोपेपणा असेच सांगता येईल. कारण त्या व्यक्तिंविषयी वाचकांची व प्रेक्षकांची एक निश्चित कल्पना तयार झालेली असते. त्या व्यक्तिच्या जिवनातील अनेक घटना-प्रसंग माहित असतात. त्यांच्या जन्ममृत्यूच्या कळा, शापउःशापाच्या कथा, त्यांना प्राप्त झालेले वरदान ह्या सर्वांतून घडलेले नाट्य जनमानसात स्थिरावलेले असते. या मानसिक सिध्दतेचा आधार घेत मराठी नाटककारांनी अशा प्रकारची नाटके लिहिली, जे नाटककार फक्त चरित्रकथन करीत राहिले. त्यांच्या लेखनाचा प्रभाव पडलेला दिसत नाही. मात्र ज्यांनी त्या व्यक्तिप्रसंगांचा अंतःशोध घेतला, मनःशोध घेतला त्यांच्या नाट्यकृती लक्षवेधी होत गेल्या असे दिसून येते.

शिवचरित्रावरील नाटकांच्या प्रयोजनांचा विचार करतांना ऐतिहासिक नाटके का लिहिली जातात? या प्रश्नाचा धोडाळा घेतला तर इतिहासाची पुनरावृत्ती होते असा एक समज आहे आणि तो इंग्रजांमुळे आला असा आपल्याकडील गैरसमज आहे. “वस्तुता ही धारणा मुळ भारतीय आहे. भगवद्‌गितेच्या दुसऱ्या अध्यायातील बाराव्या श्लोकात हेच सांगितले आहे. पाश्चात्यांनीही ‘Hisroty repeats itself’ म्हणून याच कल्पनेला दुजोरा दिला. ‘पुर्व दिव्य ज्यांचे त्यांना रम्य भविष्यकाळ’ या विनायकाच्या काव्यपंक्तीत हाच आशावाद व्यक्त झाला आहे. म्हणूनच साहित्य इतिहासाचा आधार घेते. साधारणपणे इतिहासावरील नाटके लिहिण्यामागील हेतू आणि प्रेरणा अशा १) इतिहासाचे पुररूज्जीवन करणे, २) गतकाळातील सांस्कृतीक जीवनाचे दर्शन घडविणे, ३) देशाच्या गतकालीन गौरवाने प्रेरित होऊन वर्तमानकाळी प्रेरणा देण्यासाठी आदर्श व्यक्तीचे चित्रण करणे, ४) भूतकाळातील घटनांच्या आधारे वर्तमानकाळावर प्रकाश टाकणे किंवा ऐतिहासिक घटनांच्या माध्यमातून वर्तमान परिस्थितीवर प्रकाश टाकून समकालीन समस्या सोडविण्याचा प्रयत्न करणे, ५) वर्तमानकालीन बिकट परिस्थितीला भिऊन पलायन करण्यासाठी या उद्दिष्टांच्या पूर्तिसाठीच मराठीतील बहुतांश ऐतिहासिक नाटके लिहिली गेल्याचे आढळून येते.” यापैकी इतिहासाचे पुनरूज्जीवन करण्याच्या उद्देशाने कोणत्याही नाटककाराने नाटयलेखन करण्याचा

प्रयत्न केलेला आहे असे दिसून येत नाही. सामान्यतः मराठीतील ऐतिहासिक नाटकांचा हेतू सर्वसामान्य प्रेक्षकांच्या हृदयात पारतंत्र्याविषयी चिड आणि स्वातंत्र्याविषयी आस्था जागृत करणे हाच दिसतो. भुतकाळातील देशभक्तांच्या दर्शनाने देशाभिमान जागृत करावा, स्वातंत्र्यासाठी केलेल्या लढायांच्या स्मरणाने लोकांमध्ये स्वातंत्र्याकांक्षा निर्माण करावी म्हणूनच नाटककारांनी ऐतिहासिक नाट्यलेखन केलेले दिसते.

इंग्रजी राज्यातील दडपशाहीच्या काळी आणि स्वातंत्र्यसंग्राम सुरू झाल्यानंतर बऱ्याच जागृत देशप्रेमी नाटककारांनी समाजजागृतीचे उद्दिष्टे समोर ठेवून ऐतिहासिक नाटके लिहिली. १८६१ साली विनायक जनार्दन किर्तने यांनी 'थोरले माधवराव पेशवे' हे मराठीतील पहिले ऐतिहासिक नाटक लिहिले व १८६२ साली या नाटकाचा रंगभूमीवर प्रयोग झाला. त्यानंतर तब्बल विस वर्षांनी टिळकांचे केसरी वर्तमानपत्र महाराष्ट्राच्या घराघरात शिले, निबंधमाला, विविधज्ञानविस्तार, काव्येतिहासिकसंग्रह या मासिकांमधून स्वदेश, स्वेतिहास, यांचा अभिमान बळावेल असे लेखन सुरू झाले. केसरीने तर पारतंत्र्याविषयी चीड व स्वातंत्र्याविषयी जागृती निर्माण केली आणि राष्ट्रीयवृत्तीचे पोषण करणारी व देशाभिमान, स्वामिनिष्ठा, स्वार्थत्याग, यांचा अविष्कार करणारी ऐतिहासिक नाटके लिहिली जावू लागली याचा परिणाम असा झाला की १८८५ सालापासून पुढील पंचवीस वर्षात शिवाजी महाराज, संभाजी व मराठेशाही आणि रजपुतांच्या इतिहासावर अनेक गद्य व संगीत नाटके लिहिली गेली.

मराठीतील ऐतिहासिक नाटकांचा जन्म या राष्ट्रीय वृत्तीतूनच झाला आणि या राष्ट्रीय वृत्तीमुळेच ऐतिहासिक नाटकांचे एक मोठे युगच सुरू झाले असे दिसते या संदर्भात डॉ. भिमराव कुळकर्णी सांगून जातात की, "एकोणीसाव्या शतकाच्या शेवटच्या २५ वर्षात जी ऐतिहासिक नाटके लिहिली गेली यांच्या नुसत्या प्रस्तावनाच पाहिल्या तरी राष्ट्रीय वृत्ती आणि अस्मिता जागृत करण्याचा त्यांचा हेतू स्पष्ट दिसतो."

शिवचरित्रावरील नाटकाला प्रारंभ :-

इ.स. १८८५ साली वासुदेवशास्त्री खरे यांनी लिहिलेल्या 'गुणोत्कर्ष' या नाटकापासून शिवाजी महाराजांच्या जीवनचरित्रावर नाट्यलेखनास प्रारंभ झाला. जनमाणसाला ज्या ऐतिहासिक व्यक्तित्ते सातत्याने आकर्षण आहे त्यामध्ये शिवाजी महाराज हिंदवी स्वराज्याचे संस्थापक म्हणून, आदर्श राज्यकर्ते म्हणून जनसामान्यांच्या हृदयात विराजमान आहेत. त्यामुळे स्वाभाविकच या लोकसिध्द प्रतिमेचा वापर नाटककारांनी विपुल प्रमाणात केलेला दिसतो. जवळ जवळ पस्तीस ते चाळीस नाटके शिवाजीराजांच्या जीवन चरित्रावरील प्रसंगावर आधारलेली आहेत. त्यापैकी काही महत्त्वाची नाटक गुणोत्कर्ष, शिवसंभव, शहाशिवाजी, आग्रयाहून सुटका, बेबंदशाही, राजीयाचा पुत्र अपराधी देख, तुझा तु वाढवी राजा, मराठ्यांचा आत्मयज्ञ, रायगडाला जेव्हा जाग येते, इथे ओशाळला मृत्यू, करीन ती पुर्व, जीथे गवतास भाले फुटतात, शिवपावित्र्य, गुरूडझेप, भगवा झेंडा, शककर्त्याचा न्याय, हिरा हरपला, शिक्काकट्यार, दख्खनचा दिवा, चंद्रग्रहण, श्री शिवाजी, श्री शिवछत्रपती, राजा छत्रपती ही नाटके बालपणाच्या जीवनावर आधारलेली आहेत. याबरोबरच अलिकडेच ज्या नाटकाने प्रयोगाच्या दृष्टीने विविध विक्रम केले असे 'जाणता राजा' हे नाटक त्यातील कलागुणांनी व नाट्यगुणांनी रसिकांच्या हृदयावर राज्य करीत आहे. अशा या अनेक नाटकातून शिवाजी महाराज एका विशिष्ट पध्दतीने आपल्यासमोर साकार करण्याचा प्रयत्न नाटककारांनी केलेला आहे. न्यायप्रिय, कर्तव्यदक्ष, पराक्रमी, मातृप्रेमी, स्वराज्य संस्थापक, लोकनेता, कल्याणकारी शास्त्रे द्रष्टे अशी शिवरायांची प्रतिमा अशा अनेक ऐतिहासिक नाटकातून अभिव्यक्त झालेली आहे. प्रामुख्याने राजकारणी आणि लढवय्ये शिवराय नाटकांतून आपल्यासमोर आले. अशा या धीरवीर उत्तुंग पराक्रम गाजवणाऱ्या व्यक्तिला नाट्यरूप लाभल्यानंतर रंगभुमीच्या कालप्रवाहात सं शिवसम्राट, सं. शिवसंदेश, सं. शहाशिवाजी, सं. शिक्काकट्यार इत्यादी नाटकातून नाट्यसंगीतही गावे लागले असे दिसते.

शिवचरित्रावरील नाटकांचे स्वरूप व नाटककारांच्या भूमिका :-

ऐतिहासिक नाटक मराठीत अवतरले ते इंग्रजीच्या प्रेरणेने इरविंग रिबनरने 'इतिहास' हे उद्दिष्ट ठेवून लिहिलेले नाटक अशी जी ऐतिहासिक नाटकाची व्याख्या केली आहे. त्या व्याख्येत बसतील अशी नाटके संस्कृत भाषेतही लिहिली गेलेली दिसत नाहीत. 'मुद्राराक्षस' यासारख्या ऐतिहासिक नाटकातही काटेकोरपणा आढळत नाही. संस्कृतातही बहुतेक नाटके पौराणिक पध्दतीची व कल्पनारम्य आहेत. पण मराठी नाटकांच्या आरंभीची सतरा अठरा वर्ष सोडली तर नंतरच्या काळात ऐतिहासिक नाट्यलेखनाला चांगलाच बहर आलेला दिसतो.

इतिहासावर आधारलेले नाटक ते ऐतिहासिक नाटक असे म्हटल्या जात असले तरी त्याचे स्वरूप स्पष्ट होत नाही. "इतिहासातील गृहीत कथावस्तुचे नाट्यपूर्ण आणि कल्पनेच्या साह्याने केलेले सहेतुक कलात्मक संवादयुक्त संयोजन म्हणजे ऐतिहासिक नाटक होय." नाटक ऐतिहासिक असले तरी ते ललित वाङ्मय असते. त्याचे साध्य केवळ इतिहासदर्शन नसून मानवी जीवनदर्शन घडविणे हे असते इतिहासाचा वापर साधन म्हणून केला जात असतो. चांगल्या ऐतिहासिक नाटकात त्यातील ऐतिहासिक व्यक्ती देशकालाच्या मर्यादा उल्लंघून वैश्वीक रूप धारण करतात. शेक्सपियर ऐतिहासिक व्यक्तित्तांच्या आंतरीक संघर्षांचे ज्याप्रमाणे प्रत्ययकारी चित्रण

करतो. त्यामुळे शेक्सपियरच्या ऐतिहासिक नाटकाला एक वेगळेच परिणाम लाभले आहे. मराठी नाटकांचा विचार करता 'सवाई माधवरावांचा मृत्यू' आणि 'भाऊबंदकी' या नाटकातून खाडिलकरांनी इतिहासाहून काहितरी व कितीतरी वेगळे सांगण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

“ऐतिहासिक नाटकांचे स्वरूप थोडक्यात मांडतांना एक समिक्षक म्हणतो, ‘The historical plays are neither moral homilies nor political treatises’ प्रस्तुत विधानातून ऐतिहासिक नाटकांच्या गैरसमजावर प्रकाश टाकला गेलेला आहे. ऐतिहासिक नाटकांचा हेतू सामान्य माणसांच्या अनुभवाचे व जाणिवांचे क्षेत्र विस्तारण्याचा आणि त्याची अभिरूची परिस्कृत करण्याचा असतो. त्यासाठी ऐतिहासिक नाटककार इतिहासातील व्यक्तित्वांचे आपल्या कल्पनाशक्तीने पुनरुज्जीवन करून त्यांना वास्तवाहून वास्तव आणि सजीव बनवतो. उत्कृष्ट ऐतिहासिक नाटक म्हणजे नाटककाराच्या प्रतिभेचा उत्कट विलास होय. त्यात सत्य आणि सत्याभास एकजीव होऊन जातात.” या पार्श्वभूमीवर शिवचरित्रावरील नाटकांच्या स्वरूपाचा विचार करता असे दिसते की, ज्या काळात विनायक जर्नादन किर्तने यांनी ‘थोरले माधवराव पेशवे’ हे ऐतिहासिक नाटक लिहिले तो काळ सत्तावन्नच्या उठावानंतरचा काळ होता. ब्रिटीश राज्यसत्तेने स्वातंत्र्य युद्धाचा निर्दयतेने बिमोड केला. साऱ्या भारतावर नैराश्याची व औदासिन्याची छाया पसरली. या परिस्थितीच्या प्रतिक्रिया तत्कालीन तरुणवर्गात उमटू लागल्या. काहिना पारतंत्र्याविषयी चीड व उदवेग वाटू लागला. तर काही इंग्रजांच्या सामर्थ्याने व सुधारणेने दिपून गेले. या काळात ‘थोरले माधवराव पेशवे’ हे नाटक धिरोदात्त नायकाचे चारित्र्यगुण दाखवून लोकात देशाभिमानाची भावना जागृत करण्यास कारणीभूत ठरले. याच धर्तीवर शिवाजी महाराजांच्या जीवनचरित्रावर विपुल प्रमाणात नाट्यलेखन झाले.

शिवशाहिवरील पहिले नाटक म्हणजे वासुदेव शास्त्री खरे यांचे इ.स. १८८५ साली प्रसिध्द झालेले ‘गुणोत्कर्ष’ हे नाटक होय. या नाटकाला कोल्हापूरच्या राजाराम कॉलेजच्या नाट्यलेखन स्पर्धेत १५० रुपयांचे प्रथम पारितोषिक मिळाले. वासुदेवशास्त्री खरे यांचे प्रस्तुत नाटक कॉलेजातील विद्यार्थ्यांच्या हौसेखातर लिहिले होते. त्यांनी या नाटकाच्या पाचव्या आवृत्तीच्या प्रस्तावनेत लिहिल्याप्रमाणे ‘धंदेवाईक नाटक मंडळीची सोय’ या नाटकाच्या रचनेत पाहिली गेली नाही. त्यामुळे हे नाटक रंगभूमीवरिल प्रयोगाच्याद्वारे दृष्यमान घेण्यापेक्षा वाचनाच्या विशेष उपयोगाचे झाले आहे. त्यानंतर नारायण बापुजी कानिटकर यांचे ‘श्रीशिवाजी’ इ.स. १८८६ साली प्रसिध्द झाले. ‘श्रीशिवाजी’ नाटक लिहिण्याची प्रेरणा जे. डी. या सहिने प्रसिध्द झालेल्या इंग्रजी पत्रावरून नाटककारास झाली. ‘१६६६ साली शिवाजी दिल्ली येथील मोगल दरबारात हजर झाला, ही घटनाच किती अद्भूत व विलक्षण अशी आहे? या घटनेमागचा सारा इतिहास जिवंत करणारे कवी, कादंबरीकार, नाटककार कुठे आहेत?’ (‘श्री शिवाजी’ नाटकाची प्रस्तावना पृ. ५) अशा अर्थाची पृच्छा या पत्रात करण्यात आली होती. या नाटकाच्या प्रस्तावनेत नाटककाराने प्रस्तुत पत्र उद्धृत केले आहे. त्यानुसार नारायण बापूजी कानिटकरांनी हे नाटक लिहून सादर केले.

हिन्दूधर्म, गोब्राम्हणप्रतिपालन, स्वराज्य संस्थापनासंबंधी भाषणे देणारा शिवाजी उभा करणे हे कानिटकरांचे ध्येय स्पष्ट होते. परंतु शिवाजीबद्दलचे उदात्त वातावरण निर्माण करण्याऐवजी ते अगदी वास्तव पध्दतीने व कित्येक वेळेला सरधोपट पध्दतीने सारे प्रसंग उभे करतात. शिवाजीपुढे मिर्झाराजे व औरंगजेब केविलवाणे दिसावेत असाच प्रयत्न कानिटकरांनी या नाटकात केलेला आहे. कानिटकरांचे प्रस्तुत नाटक गद्य होते. परंतु किलोस्करांच्या व पाटणकरांच्या संगीत नाटकांचा तत्कालीन जनमानसावर इतका काही विलक्षा प्रभाव होता की त्यामुळे ऐतिहासिक नाटकातूनही संगीत पहायला मिळाले याची प्रचीती हरी परशुराम वागळे यांचे संगीत शिवाजी (१८६९) साली प्रसिध्द झालेल्या नाटकातून येते. ‘अफझलखान वध’ या प्रकरणावर लिहिल्या गेलेल्या ८६ पृष्ठांच्या नाटकात पदांची अगदी रेलचेल झालेली दिसते आणि ही पदे किलोस्कर पाटणकरप्रणीत रंगभूमीवरील पदांची अनुकरण करणारी आहे.

हरी परशुराम वागळे यांच्यानंतर प्रसिध्द झालेल्या नाटकात लक्षात राहणारी दोन नाटके म्हणजे अण्णा मार्तंड जोशी यांचे ‘शिवछत्रपती विजय’ (१८६३) आणि वासुदेव कृष्ण साठे यांचे ‘श्रीशिवछत्रपती’ (१८६६) यापैकी अण्णा मार्तंड जोशी हे नांव अगोदर लिहिलेल्या सं. मृच्छकटीक, सं उत्तररामचरीत, सं. सौभाग्यरमा या नाटकांनी सर्वतोमुखी झाले होते. ‘शिवछत्रपती विजय’ हे विर रसप्रधान ऐतिहासिक नाटक आहे. शाहेस्तेखानाने पुण्याजवळ तळ दिल्यापासून श्री शिवाजी महाराजांच्या राज्यभिषेकापर्यंतचा कथाभाग येथे नाटकरूपाने सादर केला आहे. या नाटकाची भाषा अत्यंत प्रौढ व प्रवाही आहे. संपूर्ण नाटकभर मुसलमान पात्रे व प्रसंगी संभाषण करणारी मराठी माणसे अस्सल उर्दु भाषेत बोलतात. ही उर्दु मराठी वाचकाला कळावी म्हणून प्रत्येक ठिकाणी कंसात जिथल्या तिथे त्याचे मराठी भाषांतर दिले आहे. या नाटकातील उर्दु भाषेचा थोट वाचकांना, प्रेक्षकांना सुखद वाटणारा आहे. जातिवंत, खानदानी उर्दुचा नाटकभर यशस्वी वापर करणारे नाटक म्हणूनही हे नाटक एकदम लक्षात राहणारे आहे. ‘गुणोत्कर्ष’कार, वासुदेवशास्त्री खरे यांनी सुमारे तीन दशक साधना केल्यानंतर ‘शिवसंभव’ (१६९६) हे नाटक लिहिले व स्वतंत्र महाराष्ट्र राज्याच्या स्थापनेच्या शुभमुहूर्तावर म्हणजे १ मे १६६० ला या नाटकाचा रायगडावर खास प्रयोगही करण्यात आला.

इ.स. १९१० सालातील एक उल्लेखनीय घटना म्हणजे या काळात स्वातंत्र्याला उत्तेजन देणारी आणि ब्रिटीश सत्तेविरुद्ध सूर असणाऱ्या अनेक नाटकांवर बंदी घालण्यात आली. २७ जानेवारी १९१० रोजी खाडिलकरांच्या 'किचकवध' या नाटकावरील बंदीचा आदेश निघाला एवढेच नव्हे तर शिवाजी-संभाजीवरील 'गुणोत्कर्ष', 'अण्णामार्तंड जोशी यांचे 'शिवछत्रपतीविजय' आदी नाटकांवर बंदिहुकुम बजावण्यात आला. परिणामतः पुढील सात वर्षात ऐतिहासिक नाटकांचे शिवाजी-संभाजी हे विषयच बंद झाले. मात्र पहिल्या महायुद्धाच्या वेळी ब्रिटिशांच्या युद्धप्रयत्नांना टिळकांनी अनुकूलता दाखविल्याने ऐतिहासिक नाटकावरील बंधने शिथिल करण्यात आली. याच फायदा घेऊन यशवंत नारायण टिपणीस यांनी १९१८ साली 'चंद्रग्रहण' या नाटकाद्वारे शिवाजी महाराजांना पुन्हा रंगभूमीवर आणले. जो शिवाजी रंगभूमीवरून जवळजवळ लुप्त झाला होता, त्याला टिपणीसांनी या नाटकाद्वारे पुनःप्रस्थापीत केला.

टिपणीसांचे दुसरे नाटक 'शहा-शिवाजी' १९२१ या नाटकाला केशवराव भोसल्यांनी रंगभूमीवर आणले. ही दोन्ही नाटके संगीत आहेत. याच कालावधीत श्री. कृ. कोल्हटकर यांचे 'शिवपावित्र्य' (१९२१) हेही नाटक रंगभूमीवर आले. आपल्या दोनच नाटकांनी प्रसिध्द पावलेल्या विष्णूपंत औधंकर यांनी बेबंदशाही (१९२४) आणि आग्रयाहून सुटका (१९३१) ही नाटके रंगभूमीवर आणून इतिहास घडविला. टिपणीसांनी शिवाजी हे मध्यवर्ती पात्र ऐतिहासिक घेऊन इतर काल्पनिक पात्रे व प्रसंग निर्माण केले तर औधंकरांनी उपलब्ध कागदपत्रांचा आधार घेऊन शिवाजी-संभाजी यांच्या जीवनातील घडलेले नाट्यपूर्ण प्रसंग व ऐतिहासिक प्रमुख व्यक्ति यांच्या आधारे नाटयलेखन केले.

इ.स. १९०१ ते १९३० या काळात एकुण नाटयलेखनाला बहर आला होता. ऐतिहासिक नाटके विपुल प्रमाणात लिहिल्या जात होती. काही नाटककार नामवंतांच्या नाट्यकृतीचे अनुकरण नव्हे तर नक्कल करण्याचा प्रयत्न करित होते. बहुतेक नाटककारांनी इतिहासाची बुज न राखता रम्यादभूत नाटके लिहिली. निखालस ऐतिहासिक स्वरूपाची नाटके अपवादानेच रंगभूमीवर येत होती. वाचक प्रेक्षकांचा स्वदेशाभिमान आणि स्वातंत्र्यलालसा प्रदिप्त करणारी नाटकेही अल्प प्रमाणात होती. अशाही काळात शा. गो. गुप्ते यांचे 'हिरा हरपला' (१९२०) व भा. वी. वरेकरांचे 'करीन ती पूर्व' (१९२७) ही शिवचरित्रावरील उल्लेखनीय नाटके रंगभूमीवर आली.

१९३३ ते १९४३ या काळात रंगभूमी नामशेष झाल्यासारखी दिसत होती. स्वातंत्र्योत्तर काळात तीचे पुनरुज्जीवन झाले. पुन्हा नविन रंगमंदिरांची उभारणी होऊ लागली. हौशी आणि व्यावसायिक निर्माते, दिग्दर्शक आणि नट नवीन नाटके बसवू लागले. रंगभूमीवर नवे प्रयोग होऊ लागले. नव्या धर्तीची नाटके लिहीली जाऊ लागली. त्यांचे प्रयोग होऊ लागले. त्यात जुने नट सामिल झाले व नवे नटही पुढे सरसावले. अशा या नव्या युगात शिवचरित्रावरील नाटकांची सलग मालिकाच लिहिणारा नाटककार उदयास आला. तो म्हणजे वसंत कानेटकर. 'रायगडाला जेव्हा जाग येते' हे नाटक १९६३ साली प्रसिध्द झाले व रंगभूमीवर आले. शिवाजी महाराजांच्या अंतरीचे शल्य शोधण्याचा प्रयत्न या अगोदरच्या कोणत्याही नाटककाराने केला नव्हता. कानेटकरांनी या नाटकाच्या निमित्ताने शिवरायांच्या अंतरीचे शल्य शोधण्याचा प्रथम प्रयत्न केला. या नाटकात आर्त, व्यथित, प्रेमळ पण अपयशी पिता म्हणून शिवरायांचे व्यक्तिचित्र निर्माण केले गेले. यातील शिवराय पिता आणि छत्रपती अशा दोन केंद्रबिंदूवर उभे केलेले आहेत. आपल्या पुत्राला आपण कधीच जाणून घेऊ शकलो नाही ही त्यांच्या मनातील खंत आहे. शिवाजीला दुसरा शिवाजी निर्माण करता आला नाही ही त्यांच्या उरी बोचणारी सल स्वतःच्या पुत्राला समजून घेता आले नाही. त्याचे मन आकलून घेता आले नाही हे शिवरायांच्या मनातील खोलवर चरत जाणारे दुःख या नाटकात दाखविण्याचा प्रयत्न कानेटकरांनी केला आहे. शिवरायांच्या जीवनातील मानसिक स्तरावरच्या शोधनाचा प्रयत्न प्रस्तुत नाटकातून कानेटकरांनी केल्यामुळे नव्या ऐतिहासिक नाटकांचा नाटकांचा मानदंड म्हणून प्राप्त झाले आहे. यानंतर कानेटकरांनी 'इथे ओशाळला मृत्यू' (१९६८), 'तुझा तु वाढवी राजा' (१९६६), 'जिथे गवतास भाले भुटतात' (१९८७), 'आकाशमिठी' (१९८६), 'गरूडझेप' (१९७३) इत्यादी नाटकांद्वारे शहाजी-शिवाजी-संभाजी या पितापुत्रांच्या जीवनचरित्रावर नाटकांची मालिकाच तयार केली.

कानेटकरानंतर शिवचरित्रावर नाटयलेखन करणारे एक मोठे नाटककार म्हणजे शिवशाहिर बाबासाहेब पुरंदरे. त्यांचे 'जाणता राजा' हे महानाट्य इ.स. १९८५ मध्ये रंगमंचावर आले. या नाटकाचा पहिला प्रयोग डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या जयंतीदिनी म्हणजे १४ एप्रिल १९८५ रोजी पुणे येथे झाला. पहिल्या प्रयोगापासूनच सराईत शिलेदाराला शोभेल आणि साजेल अशी त्यांनी झेप घेतली. आज मराठी बरोबरच अमराठी भाषेमध्ये या नाटकांचे प्रयोग होतात आणि गाजतात. दिनांक ०४ जुलै १९६७ रोजी अमेरिकेतील बोस्टन येथेही या नाटकाच्या प्रयोगाद्वारे शिवशाहीचा भगवा झेंडा सन्मानपूर्वक फडकविण्यात शिवशाहिर बाबासाहेब पुरंदरे यांना मोलाचे यश प्राप्त झाले. शिवपूर्वकाळापासून शिवराज्यभिषेकापर्यंत इतिहासाला वळण देणारे शिवचरित्रातील नेमके महत्वपूर्ण प्रसंग या नाटकात आहेत. नाटकाचा आवाकाही फार मोठा आहे. महत्वाच्या घटना, प्रदिर्घ कालखंड, नाट्यप्रयोगाच्या नेहमीच्या कालावधीत नेमक्या व नेटकेपणाने बाबासाहेबांनी आकाराला आणले आहे. पोवाडा हे मराठी माणसाचे मोठे आकर्षण आहे. हे आकर्षण पुर्वापार प्रचलित आहे. पोवाड्याच्या प्रभावी माध्यमातून शाहिरांनी इतिहास ज्वलंत ठेवला. वीर पुरुषांची स्तवने शाहिरांनीच गावीत हे सर्वमान्य सुत्र समोर ठेवून

शिवनाटय साकारायचे बाबासाहेबांनी निश्चित केले. शाहिरांच्या सुत्रबद्ध कवनातून, मोजक्या प्रसंगांच्या निवडीत त्यांनी रंगमंचावर या नाटकाद्वारे संक्षिप्त शिवचरित्रच साकारले. या नाटकाचे नांव समर्थ रामदासांच्या प्रेरणेने “जाणता राजा” ठेवण्यात आले. हे नाटक रूढार्थाने नेहमीच्या पठडीतले नाही. तरीही नाट्याचा एक वेगळा प्रकार बाबासाहेबांनी आपून मराठी नाट्याक्षेत्राला एक आदर्श घालून दिलेला आहे.

मराठी ऐतिहासिक नाटकातील शिवचरित्रावर आधारीत नाटकांचे स्वरूप अशा प्रकारचे आहे. मराठी ऐतिहासिक नाटककारांनी आपले लक्ष शिवकालापासून पेशवाईपर्यंतच्या महाराष्ट्राच्या आणि थोडेफार राजस्थानच्या इतिहासावर केंद्रीत केले आहे असे दिसते. नाटककारांना केवळ इतिहासात अवगाहन करावयाचे नव्हते. इतिहास दर्शनातून आपल्या लोकात स्वाभिमान, देशाभिमान, धर्माभिमान, स्वातंत्र्यलालसा, पारतंत्र्याविषयी चिड इत्यादीचे पुनरुज्जीवन आणि निर्मिती करावयाची होती. विरवृत्ती जागवायची होती. महाराष्ट्राला याची प्रेरणा टिळकांनी दिली यासाठी त्यांनी शिवजन्मोत्सव सुरू केला. साहजिकच मराठी नाटककारांनी आपली अधिकाधिक नाटके शिवाजी व संभाजी राजांवर निर्माण केली.

“महाराष्ट्रात शिवाजी-संभाजी यांच्यासंबंधी कितीतरी दंतकथा प्रचलित आहेत. त्या प्रसृत करण्यात बखरकारांनी चांगलाच हातभार लावला आहे. म्हणून त्यांना ऐतिहासिक मानायला सर जदुनाथ सरकारांसारखे परंप्रांतीय इतिहासकार तयार नाहीत. ते लिहीतात “The only contemporary records of shivaji and even sambhaji’s times that now survive are in English and persian and non at all Marathi” हे विधान काही अंशी विपर्यस्त असले तरी अगदीच खोटे नाही. आमचे इतिहासकारही दंतकथांचे खंडन करीत नाहीत. जनमानसात त्या पक्क्या रूजल्या आहेत.”

महाराष्ट्राचा इतिहास घडविला तो शिवाजी महाराज, संभाजी महाराज व बाजीराव यांनी ही मंडळी पराक्रमी व राजकारणी होती. पण त्यांनाही खाजगी आयुष्य होते. प्रेम, प्रणय, वात्सल्य, राग, लोभ इत्यादी भावना त्यांनाही होत्या. त्यांचे भावजीवन व्यक्त करणारी ‘दुसरा पेशवा’, ‘रायगडाला जेव्हा जाग येते’, ‘तुझा तु वाढवी राजा’, ‘इथे ओशाळला मृत्यू’ इत्यादी पेक्षा जास्त नाटके लिहिली गेली तेव्हा काही इतिहासकारांनी आक्षेप घेतला. याचे कारण हे भावजीवन इतिहासाच्या कक्षेत येत नाही असे त्यांना वाटायचे. वास्तविक या नाटककारांनी इतिहासाचा विपर्यास केला नसून या नाटयनिर्मितीतून त्यांनी इतिहासात भरच घातली आहे असे दिसून येते.

संदर्भग्रंथ :-

०१) लोही म. ना.	-	‘मराठी नाटक आणि रंगभूमी एक अभ्यास’
लाखे प्रकाशन नागपूर, प्रथमावृत्ती २००६, पृष्ठ क्र. ५२
०२) कुलकर्णी भिमराव	-	‘ऐतिहासिक मराठी नाटके’
जोशी लोखंडे प्रकाशन, पुणे - १९७१, पृष्ठ क्र. ३७
०३) लोही म. ना.	-	‘मराठी नाटक आणि रंगभूमी एक अभ्यास’
लाखे प्रकाशन, नागपूर - २००६, पृष्ठ क्र. ४६
०४) तत्रैव	-	पृष्ठ क्र. ५०
०५) तत्रैव	-	पृष्ठ क्र. ५६

प्रा. प्रफुल्ल तु. बंसोड

मराठी विभाग, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाविद्यालय, चिमूर, जि. चंद्रपूर (म.रा.)

Publish Research Article

International Level Multidisciplinary Research Journal For All Subjects

Dear Sir/Mam,

We invite unpublished Research Paper, Summary of Research Project, Theses, Books and Book Review for publication, you will be pleased to know that our journals are

Associated and Indexed, India

- * International Scientific Journal Consortium
- * OPEN J-GATE

Associated and Indexed, USA

- EBSCO
- Index Copernicus
- Publication Index
- Academic Journal Database
- Contemporary Research Index
- Academic Paper Database
- Digital Journals Database
- Current Index to Scholarly Journals
- Elite Scientific Journal Archive
- Directory Of Academic Resources
- Scholar Journal Index
- Recent Science Index
- Scientific Resources Database
- Directory Of Research Journal Indexing

Golden Research Thoughts
258/34 Raviwar Peth Solapur-413005, Maharashtra
Contact-9595359435
E-Mail-ayisrj@yahoo.in/ayisrj2011@gmail.com
Website : www.aygrt.isrj.org